

Content Analysis of Nader Shah Afshar's Manuscript Endorsements (*Zahriya*) Endowed to Astan Quds Razavi Library¹

Ahmad Heidarian Kakhki

M.A. in Principles of Codicology and Restoration of Manuscripts, Information Science and Knowledge Studies Department, Imam Reza International University, Mashhad, Iran. E-mail: ahmadhaydaryan@yahoo.com

Abstract

Objective: Various notes that were written in summary on the pages at the beginning and end of the manuscripts upon its writing and production in order to be preserved and remembered by the owners, scribes, scholars, readers, etc. are called *zahriya* (manuscript endorsement) notes. These *zahriyas* are among the forgotten parts in manuscripts that contain valuable notes and information. The present research is intended to introduce *zahriyas* of manuscripts as important sources of information to researchers, especially in fields that have received little attention and have little information and research background. The present study was carried out with the aim of examining the content of the *zahriyas* of manuscripts with an emphasis on the notes of the Nādīr Shīh Afshār's endowed manuscript collection preserved in Astan Quds Razavi Library.

Research Method/Approach: In examining the *zahriyas* of the manuscript collection endowed by Nādīr Shīh Afshār preserved in Astan Quds Razavi Library, first the property numbers and manuscript titles were extracted from the computer and extant documents, then by referring to its digital copy and in some cases to the original copy, thematic content of the notes, types of seals, dates of writings and names mentioned in the *zahriyas* and other contents were written down, indexed, and placed in the checklists that were prepared for this purpose. In this research, using the content analysis technique, the notes and seals of the *zahriyas* of 429 copies of the above-mentioned collection were examined and the required data were collected using the checklists that were designed for this purpose, then the data collected by descriptive and statistical methods were analyzed based on the research questions by mentioning the samples of the notes.

Findings and Conclusions: The results of the analysis show that the *zahriya* notes have a specific and significant structure and content that different people, according to their relationship with the copy of these notes, have written these notes on their *zahriya* and these notes can be divided into different types and different seals related to these notes were identified as well. Based on the findings of this research, at the end, some suggestions were made for researching other similar manuscript collections and examining various types of notes and their addenda and seals.

Keywords: manuscripts, *zahriyas*, notes, seals, addenda, Astan Quds Razavi Library, Nādīr Shīh Afshār

Publisher: Organization of Libraries, Musums and Documents Center of Astan Quds Razavi
Manuscripts Journal of Research Studies, 2022, Vol. 1, No.1, pp. 73-83.

Received: 12/01/2022 - Accepted: 20/08/2022

1. The present research is taken from the Thesis of Mr. Ahmad Heidarian entitled "Content Analysis of Nādīr Shīh Afshār's Manuscript Endorsements (*Zahriya*) Endowed to the Astan Quds Razavi Library" under the guidance of Dr. Sayyid Ali Ardalan Javan, submitted to Imam Reza International University in 2014.

بررسی محتوایی ظهريه‌های نسخ خطی وقفی نادرشاه افشار به کتابخانه آستان قدس رضوی^۱

احمد حیدریان کاخکی ID

کارشناس ارشد اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی، گروه علم اطلاعات و دانش‌شناسی، دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع)، مشهد، ایران. رایانامه: ahmadhaydaryan@yahoo.com

چکیده

هدف: ظهريه‌ها یکی از این قسمت‌های فراموش شده در نسخه‌های خطی هستند که حاوی یادداشت‌ها و اطلاعات ارزشمندی هستند. هدف پژوهش حاضر، معرفی ظهريه‌های نسخه‌های خطی به عنوان منابع اطلاعاتی مهم به پژوهشگران به خصوص در زمینه‌هایی است که کمتر مورد توجه واقع شده و اطلاعات و پیشینه تحقیق معدودی دارد. پژوهش حاضر با هدف بررسی محتوایی ظهريه‌های نسخ خطی با تأکید بر یادداشت‌های مجموعه نسخ خطی وقفی نادرشاه افشار، موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی، انجام شده است.

روش / رویکرد پژوهش: در بررسی ظهريه‌های مجموعه نسخه‌های خطی وقف شده توسط نادرشاه افشار موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی ابتدا شماره اموالی و عناوین نسخ از رایانه و اسناد موجود استخراج گردید، سپس با مراجعه به تصویر دیجیتالی آن و در مواردی به اصل نسخه، محتوای موضوعی یادداشت‌ها، انواع مهرها، تاریخ مکتوبات و اسامی مذکور در ظهريه و دیگر مندرجات، یادداشت، فیش‌برداری و در چک لیست‌هایی که بدین منظور تهیه شده بود قرار گرفت. در این پژوهش به روش توصیفی با استفاده از تکنیک تحلیل محتوا یادداشت‌ها و مهرهای ظهريه‌های تعداد ۴۲۹ نسخه موجود از مجموعه مذکور مورد بررسی قرار گرفت و داده‌های مورد نیاز با استفاده از چک لیست‌هایی که بدین منظور طراحی شده بود گردآوری شد. سپس داده‌های گردآوری شده با روش‌های توصیفی و آماری بر اساس پرسش‌های پژوهش با ذکر نمونه‌های یادداشت‌ها مورد تحلیل واقع گردید.

یافته‌ها و نتایج: نتیجه تحلیل‌ها نشان می‌دهد یادداشت‌های ظهريه دارای ساختار و محتوای مشخص و قابل توجهی هستند که افراد گوناگون به تناسب ارتباط با نسخه، این یادداشت‌ها را بر ظهريه آن نگاشته‌اند و این یادداشت‌ها به انواع مختلفی قابلیت تقسیم‌بندی دارند و همچنین انواع مهرهای مرتبط با این یادداشت‌ها نیز شناسایی گردید. بر اساس یافته‌های این پژوهش، در پایان پیشنهادهایی مبنی بر تحقیق در سایر مجموعه‌های نسخ خطی مشابه و بررسی انواع یادداشت‌ها، برافزوده‌ها و مهرهای آن‌ها ارائه شد.

کلیدواژه‌ها: نسخ خطی، ظهريه، یادداشت‌ها، مهرها، برافزوده‌ها، کتابخانه آستان قدس رضوی، نادرشاه افشار

ناشر: سازمان کتابخانه‌ها، موزه‌ها و مرکز اسناد آستان قدس رضوی

پژوهشنامه مطالعات نسخ خطی، ۱۴۰۱، دوره ۱، شماره ۱، صص. ۷۳-۸۳

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۰/۲۲ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۵/۲۹

۱. پژوهش حاضر برگرفته از پایان‌نامه کارشناسی ارشد آقای احمد حیدریان با عنوان «بررسی محتوایی ظهريه‌های نسخ خطی وقفی نادرشاه افشار به کتابخانه آستان قدس رضوی» به راهنمایی دکتر سید علی اردلان جوان، ارائه شده به دانشگاه بین‌المللی امام رضا (ع) در سال ۱۳۹۳ است.

مقدمه

کتابخانه آستان قدس رضوی تنها کتابخانه‌ای است که از کتابخانه‌های نامی بزرگ ایران در ادوار اسلامی باقی مانده است. این کتابخانه از نظر شئون مذهبی و تعلقات به روضه منوره هشتمین پیشوای مذهب شیعه امامیه متدرجاً موجود گشته است. در دوره افشاریه حیات فرهنگی ایران در حالت وقفه و انحطاط بود و حمایت مذهبی که در دولت سابق (صفویه) مورد اهتمام بود از بین رفت. با این وصف در تمام دوره افشاریه کتابخانه آستان قدس پای برجای بوده و مورد توجه نادرشاه افشار واقع گردیده است. وی کتاب‌هایی بر آن وقف نمود که در طومار علیشاهی مذکور است. تاریخ وقف کتب تقدیمی (۱۱۴۵ ق)، مربوط به دوره نیابت سلطنت وی یعنی همان سالی بود که ایوان را طلا کرده و مناره را ساخته و طلا نموده بود (کاواییان، ۱۳۵۴).

نسخه‌های خطی گنجینه عظیمی از اطلاعات ارزشمندی هستند که به لحاظ ساختاری از جنبه‌های گوناگون قابل بررسی هستند. یکی از این قسمت‌های فراموش شده در نسخه که حاوی یادداشت‌ها، مهرها و اطلاعات ارزشمندی هستند ظهیریه‌هاست. ظهیر در لغت به معنی پشت است در مقابل رو و در عرف نسخه‌شناسی پشت نخستین برگ از نسخه خطی را گویند (مایل هروی، ۱۳۶۹، ص. ۱۲۸). ظهیریه در اصطلاح نسخه‌شناسان و فهرست‌نگاران «به یادداشت‌هایی که بعد از کتابت و تولید نسخه توسط مالکان، واقفان، مطالعه‌کنندگان و مصححان بر اوراق ابتدای کتاب، قبل از متن اصلی افزوده گردیده تلقی شده است» (فاضل هاشمی، ۱۳۹۲).

اهمیت و ضرورت تحقیق

ظهیریه‌ها به دلیل قرارگیری در ابتدای نسخه و ساختار خارج از متن، یادداشت‌ها و موضوعات متنوعی می‌پذیرند که گاهی این اطلاعات و موضوعات ممکن است تنها منبع مورد استناد ما و فقط در ظهیریه منعکس شده باشند. این یادداشت‌ها یا مطالب علمی و مرتبط با مطالب مندرج در متن کتاب است یا مربوط به سرگذشت نسخه و سیر تاریخی آنهاست و یا مربوط به اوضاع اجتماعی و فرهنگی زمان درج یادداشت است. بنابراین مطالب متنوع موجود در این یادداشت‌ها هر کدام از اهمیت خاصی برخوردار است و هر یک زمینه‌ای از تحقیق را ایجاد می‌کند.

در ارتباط با ظهیریه‌ها تاکنون تحقیقاتی مستقل و چشمگیر انجام نشده یا کمتر مورد توجه بوده و اهمیت آن برای محققین پوشیده مانده است. بدین دلایل و به منظور معرفی منابع اطلاعاتی جدید و آگاهی‌رسانی به پژوهشگران مبنی بر وجود عناصر و ویژگی‌های قابل توجه در ظهیریه‌ها و افزودن آگاهی در زمینه‌هایی که

کمتر اطلاعات وجود دارد، ضرورت دارد در این پژوهش به این موضوع با استناد به نسخ خطی یک مجموعه خاص و ارزشمند موجود در مخزن کتابخانه آستان قدس رضوی پرداخته شود.

بیان مسئله

علت انتخاب نسخ وقفی نادرشاه افشار برای بررسی یادداشتهای ظهریه بدین سبب است که این مجموعه دربردارنده تعدادی از نسخه‌های نفیس و دارای قدمت وقفی به آستان قدس رضوی است و در آن تاریخ (۱۱۴۵ هجری) ۷۰۰ نسخه تعداد قابل توجهی برای وقف و اهدا بوده که توسط نادرشاه افشار با عنوان نیابت سلطنت و والی خراسان از اصفهان به روضه مطهر منتقل می‌شود.

با بررسی ظهریه‌های نسخ خطی موجود در کتابخانه‌ها به ویژه مجموعه‌های خاص می‌توان اطلاعات ارزشمندی در زمینه هویت تاریخی و سرگذشت نسخه‌ها یا مجموعه‌ها به دست آورد. بنابراین، با استناد به ۴۲۹ نسخه خطی ظهریه دار وقفی نادرشاه افشار موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی اهمیت ظهریه‌ها بیان می‌شود و مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مسئله این پژوهش بررسی و تحلیل مفاد و محتوای یادداشتهای موجود در ظهریه‌های مجموعه نسخ خطی نادرشاه افشار موجود در کتابخانه آستان قدس رضوی است.

پرسش‌های تحقیق

۱. هدف از کتابت یادداشتهای ظهریه در نسخه‌های وقفی نادرشاه چه بوده است؟
۲. کاتبان یادداشتهای مکتوب در ظهریه نسخ خطی وقفی نادرشاه افشار چه کسانی هستند؟
۳. انواع مهرهای موجود در ظهریه‌های نسخ خطی وقفی نادرشاه کدامند؟

پیشینه پژوهش

با جستجوهای انجام شده در پایگاه‌های مختلف اطلاعاتی و سایت‌های مرتبط کتابخانه‌های داخلی از قبیل: ایرانداک، کتابخانه ملی، کتابخانه آستان قدس رضوی، نورمگز، خانه کتاب و ... در محدوده پژوهش عناوین ذیل به دست آمد:

جمشیدی (۱۳۷۶) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «بررسی ظهریه‌های یکصد و پنجاه و یک نسخه از کتاب‌های خطی وقف شده از سوی چهار تن از واقفان کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی در قرن یازده هجری قمری» نمونه‌هایی از ظهریه‌های تعدادی از نسخ خطی مربوط به واقفان قرن یازده هجری و وقفنامه‌های (ابن خاتون، فاضل خان، شیر احمد تونی و امیر جبرئیل) را ذکر کرده است.

عبداللهی (۱۳۷۸) در پایان‌نامه‌ای با عنوان «تحقیق و بررسی پیرامون ظهیریه‌های کتب خطی موقوفه آستان قدس رضوی توسط بانوان» به روش یادداشت‌برداری و تهیه فیش اسامی واقفان زن و عناوین نسخی که وقف به کتابخانه کرده‌اند، شناسایی و لیست نموده و نمونه‌هایی از صورت وقف‌نامه‌های مکتوب در ظهیریه نسخ مذکور را آورده است.

افکاری (۱۳۸۱) در مقاله‌ای با عنوان «بررسی یادداشت‌های نسخه‌های خطی مجموعه سید محمد مشکوه (قرن ۶ تا ۱۲) کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران» به روش تحلیل محتوایی مضامین یادداشت‌های نسخه‌های خطی مذکور شامل ۱۸۳ جلد و ۴۵۰ یادداشت را بررسی کرده است. وی سعی کرده تا با بررسی عناوین و مضامین یادداشت‌هایی که در آغاز یا پایان نسخ خطی نگاشته شده و ارزش کتابشناسی و نسخه‌شناسی دارند، ویژگی‌های آن‌ها را با تجزیه و تحلیل علمی و تحقیقی در محتوا، شناخت نوع موضوعات و ارتباط موضوعات با متن نسخه مورد مطالعه قرار دهد.

تحقیقات انجام شده، هر کدام به نحوی از جنبه‌های مختلف ظهیریه‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند و اهمیت اطلاعات مندرج در آن را یادآوری کرده‌اند. آنچه از مرور پیشینه دریافت می‌شود، آن است که تنوع و دامنه اطلاعات موجود در ظهیریه‌ها پژوهش‌های متعددی را می‌طلبد و تحقیقات انجام شده در این زمینه کمتر به لحاظ محتوایی ظهیریه‌ها را مورد بررسی قرار داده‌اند؛ از این رو ضرورت انجام چنین پژوهش‌هایی در زمینه‌های مشابه احساس می‌شود و هیچگونه ارتباطی مستقیم با موضوع مورد پژوهش در این مقاله پیدا نمی‌کند.

روش تحقیق

از آنجا که هدف پژوهش بررسی ظهیریه‌های نسخ است، این تحقیق به شیوه کتابخانه‌ای و با استناد به نسخ خطی یک مجموعه خاص به روش توصیفی و استنادی و با استفاده از تکنیک تحلیل در محتوا انجام می‌شود.

جامعه مورد مطالعه

تعداد ۴۲۹ نسخه خطی موجود وقفی نادرشاه افشار به کتابخانه آستان قدس رضوی است. نمونه و روش نمونه‌گیری: نسخه‌های دارای ظهیریه نمونه‌های مورد بررسی هستند.

ابزار جمع‌آوری اطلاعات

ابزار مورد استفاده مشاهده نسخه دیجیتال مجموعه مذکور و تهیه چک لیست است.

روش گردآوری داده‌ها

پس از این که شماره اموالی نسخه‌های این مجموعه از رایانه شناسایی و استخراج گردید ابتدا به نسخه دیجیتال کلیه ۴۲۹ نسخه مراجعه شده، سپس با روش یادداشت‌برداری و تهیه فیش اطلاعات از نسخه‌هایی که دارای یادداشتی در ظهیره بود استخراج و با چک لیست کنترل شده و به صورت موضوعی در جداول و فرم‌هایی که بدین منظور طراحی شده بود، قرار داده شد.

چگونگی طراحی چک لیست

در طراحی چک لیست از عناصر موجود در ظهیره نسخ مورد بررسی که دربردارنده انواع یادداشت‌ها و مهرهاست، بهره گرفته شده است.

روش تجزیه و تحلیل داده‌ها

به منظور بررسی داده‌های جمع‌آوری شده، ترسیم نمودارها و پاسخگویی به سؤالات پژوهش از نرم‌افزار اکسل استفاده شده است.

یافته‌ها

پاسخ به پرسش اول

هدف از کتابت یادداشت‌های ظهیره در نسخه‌های وقفی نادرشاه چه بوده است؟ از لحظه کتابت و شکل‌گیری نسخه افرادی که به نحوی با نسخه سر و کار داشته‌اند بنا به نوع و میزان ارتباط با نسخه، یادداشت‌های مختلفی در ظهیره آن افزوده‌اند. منظور و اهداف از نوشتن در ظهیره‌های نسخ مورد بررسی در ۳ قسمت کلی ذیل شناسایی شده و قابل ذکر است:

۱- یادداشت‌هایی درباره کتابشناسی (شامل ۴ موضوع)

۲- یادداشت‌هایی درباره نسخه‌شناسی (شامل ۱۴ موضوع)

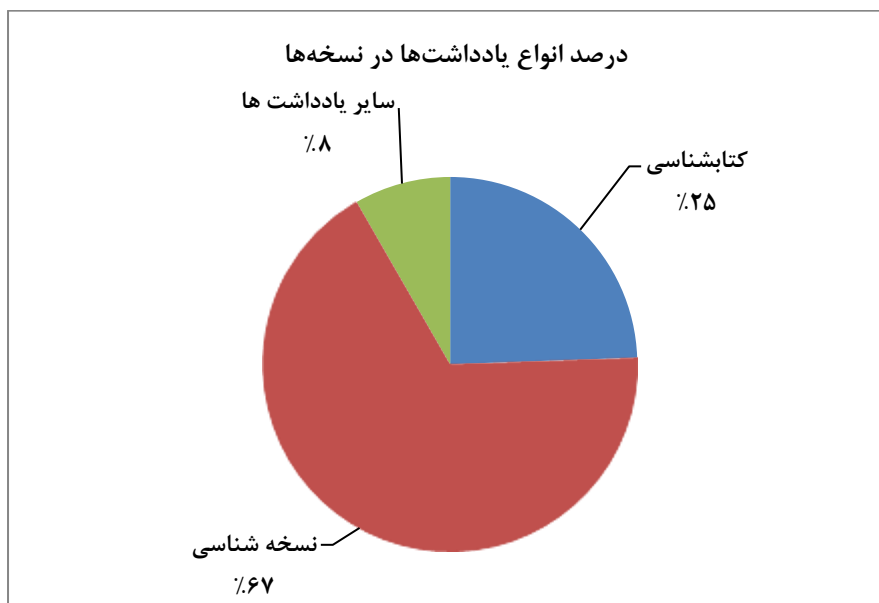
۳- سایر یادداشت‌های متفرقه (شامل ۸ مقوله)

جدول ۱. انواع یادداشت‌های ظهیره

تعداد نسخه‌های دارای یادداشت	انواع یادداشت‌ها در نسخه‌ها	ردیف	طبقه‌بندی انواع یادداشت
۳۶۰	عنوان و موضوع نسخه	۱	کتاب‌شناسی
۱۷	فهرست مطالب و مندرجات	۲	
۷	توضیح درباره نسخه و موضوع	۳	
۴	مؤلف	۴	
۴۱۲	عرض دید و ابواب جمعی نسخه	۱	

۳۸۹	وقف	۲	نسخه‌شناسی
۱۲۳	مالکیت	۳	
۴۹	قیمت نسخه	۴	
۱۹	خرید نسخه	۵	
۱۶	تعداد اوراق، ابیات و سطور	۶	
۱۰	معنی لغات و اصطلاحات نسخه	۷	
۹	بخشش و اهدا	۸	
۸	امانت نسخه	۹	
۸	کاتب	۱۰	
۸	بازگشت نسخه مفقود شده به کتابخانه	۱۱	
۷	دستخط معاریف و بزرگان	۱۲	
۷	مطالعه	۱۳	
۳	برسم خزانه	۱۴	
۴۳	شعر	۱	
۴۲	روایت، حدیث و نقل قول	۲	
۲۶	ادعیه و احراز	۳	
۷	نسخه‌جات طبی	۴	
۶	تاریخ تولد و وفات	۵	
۴	اوزان، مقادیر و تقویم	۶	
۲	یادداشت تاریخی	۷	
۲	یادداشت هنری	۸	

در جدول ۱، فراوانی انواع یادداشت‌ها در نسخه‌ها آمده است.

نمودار ۱. درصد انواع یادداشت‌ها در نسخه‌ها

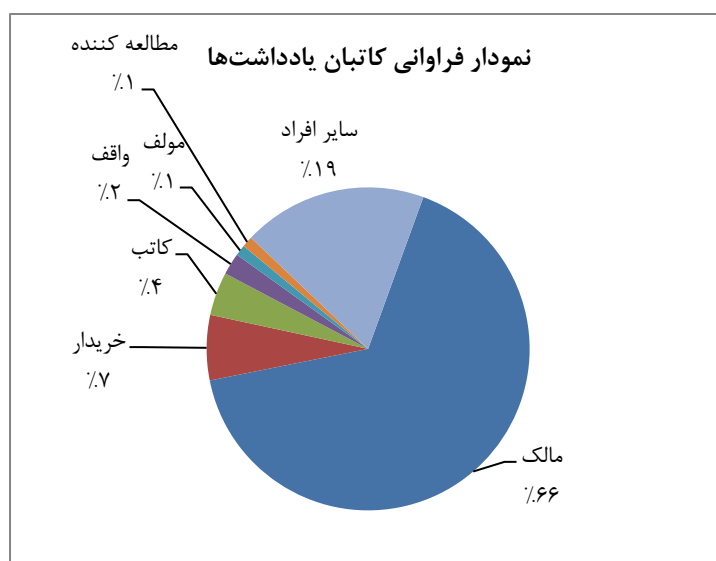
پاسخ به پرسش دوم

کاتبان یادداشت‌های مکتوب در ظهیریه نسخ خطی وقفی نادرشاه افشار چه کسانی هستند؟

به جز متولیان و متصدیان امر کتاب و کتابخانه که بنا به ضرورت اسامی آن‌ها در بیشتر نسخ و به هنگام عرض دید، بازبینی، ابواب جمعی و تحویل و تحول نسخ دیده می‌شود افراد دیگری نیز به لحاظ ارتباط با نسخه اسامی خود را در ظهیریه نسخه نویسانده و نقش خود را به عنوان، مالک، خریدار، کاتب، واقف، مؤلف و مطالعه‌کننده در نسخه مشخص نموده‌اند. کاتبان دارای هویت در یادداشت‌ها، افرادی می‌باشند که اسامی خود را ذکر نموده‌اند یا دارای عنوان و نقش معینی در نسخه هستند که اسامی آن‌ها در ادامه به تفصیل ذکر شده است.

جدول ۲. فراوانی کاتبان یادداشت‌ها

ردیف	عنوان و نقش کاتب	تعداد	درصد
۱	مالک	۶۱	٪۶۶
۲	خریدار	۶	٪۷
۳	کاتب	۴	٪۳
۴	واقف	۲	٪۲
۵	مؤلف	۱	٪۱
۶	مطالعه‌کننده	۱	٪۱
۷	سایر افراد	۱۷	٪۱۹
	جمع	۹۲	٪۱۰۰

نمودار ۲. فراوانی کاتبان یادداشت‌ها

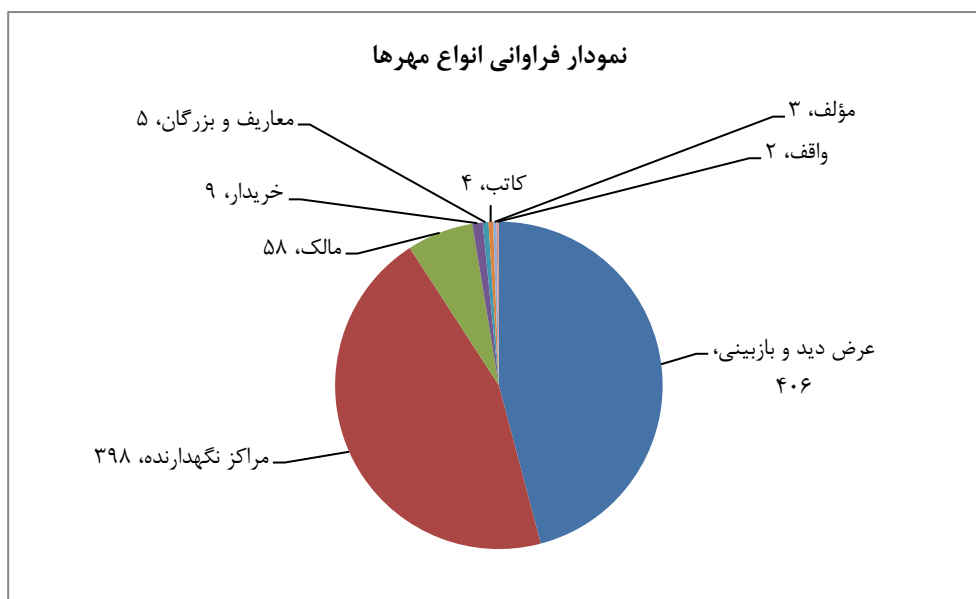
پاسخ به پرسش سوم

- انواع مهرهای موجود در ظهیریه‌های نسخ خطی وقفی نادرشاه کدامند؟
- انواع مهرهای شناسایی شده موجود در ظهیریه نسخ مورد بررسی در ۸ دسته کلی قابل تقسیم‌بندی است.
۱. عرض دید و بازبینی: مهرهایی که توسط متصدیان و ابواب جمعداران کتابخانه هنگام بازدید نسخ در فاصله‌های زمانی مختلف و در کنار یادداشت‌های عرض و در آغاز نسخه‌ها نقش می‌بست.
 ۲. مرکز نگهدارنده: این مهرها نشان‌دهنده تعلق نسخه به آستان قدس رضوی و کتابخانه است.
 ۳. مالک: مهرهایی که شامل نام صاحب و دارنده نسخه بود و به منظور اثبات مالکیت بر ظهیریه نسخه زده می‌شد.
 ۴. خریدار: این نوع مهر معمولاً همراه با یادداشت خرید نسخه توسط شخص خریدار است.
 ۵. معاریف و بزرگان: بزرگانی چون شیخ بهایی به دلایل مختلف مثل در اختیار داشتن نسخه یا افزودن یادداشتی بر آن مهر خود را نقش کرده‌اند.
 ۶. کاتب: شامل مهر کاتب و مستنسخ نسخه است.
 ۷. مؤلف: شامل مهرهای مختلف نشان‌دهنده هویت مؤلف
 ۸. واقف: مهر نشان‌دهنده نام واقف معمولاً در ابتدای نسخه همراه با یادداشت وقف آورده شده است. گاهی مهرهای فوق‌الذکر دارای عبارات قرآنی کوتاه و ادعیه در سجع خود بود که نقش می‌بست.

جدول ۳. انواع مهرهای ظهیریه

ردیف	انواع مهرها در نسخه‌ها	نمونه مهرها	سجع مهر	تعداد
۱	عرض دید و بازبینی		<p>حسین از غلامی شاه نجف رسید از سلیمان به عز و شرف</p> <p>عبده محمدحسین بن فضل الله الحسینی</p> <p>از طرف کمیسیون اصلاحات آستان قدس عرض دیده شد</p>	۴۰۶
۲	مرکز نگهدارنده		وقف کتاب خانه مبارک رضویه	۳۹۸

58	مالکه الفقیر یوسف یوسف است غلام شاه عباس		مالک	۳
۹	اللهم اجعل التقوی من الدنيا زادی و بلغنی مرادی		خریدار	۴
۵	العبد بهاءالدین محمدحسین الحارثی		معاریف و بزرگان	۵
۴	حسین منی و انا من حسین (حسین نیشابوری)		کاتب	۶
۳	ز غلامی سلیمان شده ام رستم دهر		مؤلف	۷
۲	بدل مهر عبده محمد حسین		واقف	۸

نمودار ۳. فراوانی انواع مهرها

یافته‌ها

۱. ظهريه‌ها از نظر محتوایی به عناصر مختلفی قابل تقسیم‌بندی هستند و هر کدام از انواع یادداشت‌های مندرج در ظهريه نسخ به لحاظ ساختاری دارای چهارچوب مشخصی است. اهداف از کتابت یادداشت‌های ظهريه در ۲۵ سه مقوله کلی و ۲۵ مورد شناسایی و ذکر گردید که بیشترین فراوانی یادداشت‌های ظهريه در نسخ مورد بررسی یادداشت‌های عرض دید نسخه با ۲۶ درصد بود و نشان‌دهنده آنست که عرض دید در کتابخانه به طور متوالی انجام می‌گرفته است.
۲. افراد مختلفی به تناسب ارتباط با نسخه از لحظه شکل‌گیری نسخه یادداشت‌هایی بر ظهريه آن نگاشته‌اند که در برخی موارد یادداشت‌های مشاهیر و بزرگان علم و ادب مانند شیخ بهایی، حر عاملی و سایرین نیز دیده می‌شود.
۳. انواع مهرهای مرتبط با ظهريه‌ها در ۸ گروه شناسایی و ذکر گردید. در این طبقه‌بندی بیشترین تعداد مهرها مربوط به بازبینی، عرض دید و مرکز نگهدارنده نسخه و در مقابل کمترین تعداد مهرها متعلق به کاتب، مؤلف و واقف بود.

پیشنهادها

پیشنهادهای پژوهشی

۱. تحقیق درباره اشکال و انواع مهرهای به کار رفته در نسخ خطی کتابخانه آستان قدس رضوی و بررسی جنبه‌های مهرشناسی و مهر پژوهی آن‌ها.
۲. استخراج جداگانه انواع عناصر و مقوله‌های موجود در ظهريه نسخه‌های خطی کتابخانه آستان قدس رضوی نظیر: اشعار، انواع خطوط به کار رفته، وقف، قیمت، امانت و مطالعه و ... و بررسی جنبه‌های مختلف یادداشت‌ها.
۳. از آنجایی که مجموعه‌های مختلف نسخ خطی ممکن است دارای ویژگی‌های خاصی در یادداشت‌های خود باشند، به منظور تداوم پژوهش بررسی ظهريه‌ها و برافزوده‌هایی مجموعه نسخ خطی وقفی فاضل خان، شیر احمد تونی، امیر جبرئیل، ابن خاتون و مجموعه خریداری از امرالله صفری و سایر مجموعه‌ها نیز می‌تواند قابل توجه و تحقیق باشد.
۴. در نظر داشتن کلیه یادداشت‌ها، برافزوده‌ها، حواشی، علائم و رموز توسط علاقمندان به منظور بررسی نسخ خطی

پیشنهادهای اجرایی

۱. توجه دادن فهرست‌نگاران محترم به عناصر مندرج در ظهیره‌های نسخ و انعکاس کامل محتوای ظهیره‌ها در فهرست‌ها.
۲. پیشنهاد برگزاری کلاس‌های آموزش خط خوانی و مهرشناسی توسط سازمان برای فهرست‌نگاران و کسانی که به طور تخصصی با نسخ خطی و اسناد سر و کار دارند.
۳. فراهم آوردن شرایط دسترسی آسان‌تر به منظور بررسی نمودن یادداشت‌های نسخ توسط محققان نسخ خطی.

منابع

- افکاری، فربیا (۱۳۸۱). بررسی یادداشت‌های نسخه‌های خطی مجموعه سید محمد مشکوه قرن ۶ تا ۱۲ کتابخانه مرکزی و مرکز اسناد دانشگاه تهران. *تحقیقات کتابداری و اطلاع‌رسانی دانشگاهی*، ۳۹، ۱۲۱-۱۵۶.
- جمشیدی، مسعود (۱۳۷۶). بررسی ظهیره‌های یکصد و پنجاه و یک نسخه از کتاب‌های خطی وقف شده از سوی چهار تن از واقفان کتاب به کتابخانه آستان قدس رضوی در قرن یازدهم هجری قمری. پایان نامه کارشناسی ارشد (رشته کتابداری گرایش نسخ خطی)، مرکز آموزش ضمن خدمت آستان قدس رضوی.
- عبداللهی، حمید رضا (۱۳۷۸). تحقیق و بررسی پیرامون ظهیره‌های کتب خطی موقوفه آستان قدس رضوی توسط بانوان. پایان نامه کارشناسی ارشد (رشته کتابداری گرایش نسخ خطی)، مرکز آموزش ضمن خدمت آستان قدس رضوی.
- فاضل هاشمی (۱۳۹۲). جزوه درس اصطلاحات نسخه‌شناسی رشته اصول نسخه‌شناسی و مرمت نسخه‌های خطی، دانشگاه امام رضا (ع) مشهد.
- کاویانیان، احتشام (۱۳۵۵). *شمس‌الشموس یا تاریخ آستان قدس*. مشهد: آستان قدس رضوی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۶۹). نقد و تصحیح متون مراحل نسخه‌شناسی و شیوه‌های تصحیح نسخه‌های خطی فارسی، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی.
- مایل هروی، نجیب (۱۳۸۰). *تاریخ نسخه‌پردازی و تصحیح انتقادی نسخه‌های خطی*. تهران: کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.